

EN KATASTROF ORSAKAD AV IS OCH HANDKRAFT

NÄR GEDUNGENSEN BLEV DÖDA FALLET

Jag råkar ha en alldeles speciell relation till Döda fallet. Jag föddes nämligen och växte upp endast en kilometer från det förr så mäktiga vattenfallet Gedungsen eller Storforsen som den också kallades.

Idag kan jag tänka tillbaka till 1930- talet då jag fick några 50-öringar för att guida turister över de hala klipporna och jättegrytorna och berätta om fallets historia.

Döda fallets historia är så unik och fantastisk att jag lockats skriva ner och göra några strandhugg både före och efter 1796 innan det blir för sent för min del.

Den ödesdigra natten den 6 juni, 1796 inträffade den största naturkatastrofen i Sveriges historia. På mindre än 4 timmar tömdes hela Ragundasjön, 3 mil lång och 1 mil bred och 1000 miljoner kubikmeter vatten kastade sig mot havet. Den natten tystnade Gedungsen för alltid.

Ragundasjön låg längs Indalsälvens vattenväg och mynnade direkt ut i Gedungsen. Älvfåran och fallen var där över 2 kilometer med en fallhöjd på 35 meter.

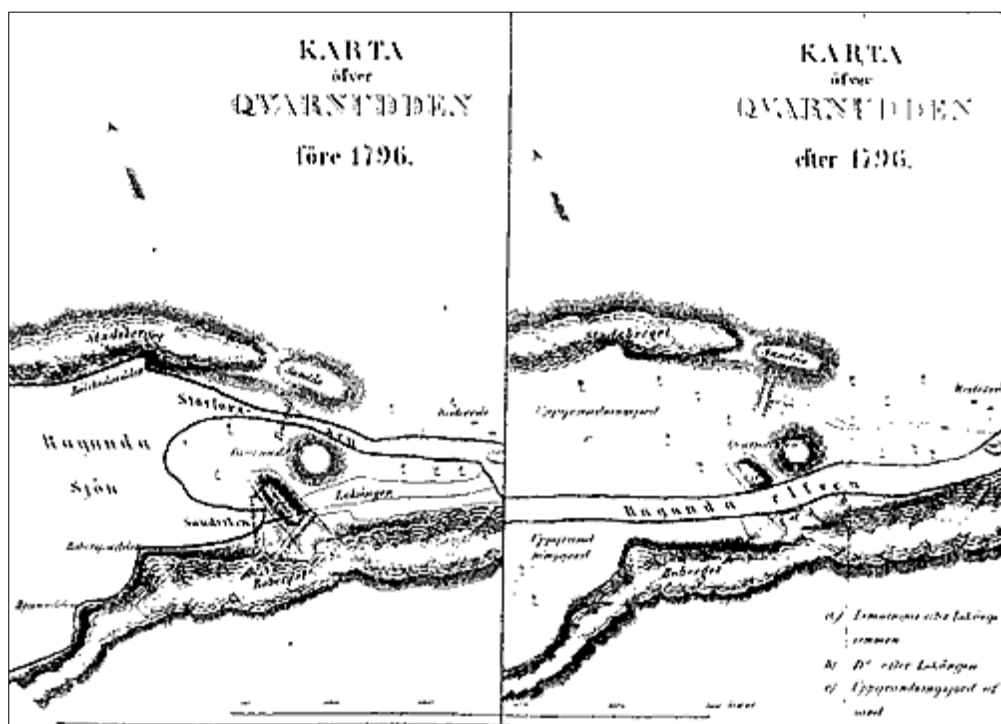
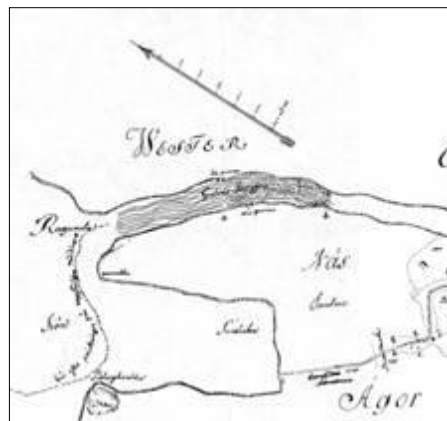
Forsen och fallen hade fått ett mycket stort riksintresse. Först och främst var Gedungsen en av Sveriges laxrikaste fångstplatser. Tusentals tunnor lax hade skeppats ut från Sundsvall till inte minst våra allt mer svällande krigsarméer och regementen. Laxfisket var ett tvång liktydigt en statlig skatt men gav också goda inkomster.

Som nummer två kom statens behov av resliga och långsamväxande gran- och furustammar till skeppens höga master. Jämtlandsbönderna i inlandet hade gott om den varan men fick lida svåra ekonomiska avbräck då många mastämnen blev kaffeved i Gedungens klor.

Då, liksom i alla senare tider uppstod intressekonflikter. Den gången var det mellan fiskarbönderna i Gedungsen och skogsbönderna i inlandet. Tankar, förslag och idéer kom tidigt i gång om att gräva en kanal vid sidan om forsen för timmerflottningen, men alla förslag mötte mothugg från laxbönderna. De påstod att det helt och hållet skulle förändra deras levebröd. Det gick så långt att det under femtio års tid under 1700 talet blev flera och långvariga rättsprocesser utan att frågan blev löst.

Med kartornas hjälp kan man tydligt se att älven och forsarna gick på norra sidan om ett berg som fick namnet Kvarnberget. På södra sidan Kvarnberget bildade sjön den grunda Sandviken som i sin tur fortsatte med de så kallade Lokängarna. Här var slätter och betesmarker kring några små ständiga större vattenpölar eller LOKAR som de kallades. (Ännu idag kallas provinsielement små vattenpölar för "Vattelokar")

Det var i detta område som idéerna om ett kanalbygge fick sin näring och planerna utvecklades så småningom och ett kanalbolag bildades. Det var nu "Vildhussen" köpmannen Magnus Huss från Sundsvall kom att förgylla historien.

Det finns en del litteratur i bokform och uppsatser om Vildhussen där intresserade kan inhämta många intressanta uppgifter. I stora drag går de ut på att Magnus Huss fick i uppdrag att för 100 riksdaler svara för att kanalen blev grävd. Det nya i hans förslag var att låta vattnet från en bäck som rann ut i Sandviken göra det mesta av arbetet. Genom vattenrännor och dammar skulle han leda bäckens vatten in över Lokängarna och genom att öppna fördämningen skulle vattnet spola ner grus och sand ner mot Sandviken. Detta lyckades som han tänkt sig och han gjorde nya dammar upp mot den högsta punkten där terrängen lutade åt andra hållet nedanför fallet. Där skulle vattnet få hjälpa till att gräva åt andra hållet - var det tänkt!

Arbetet gick inte smärtfritt. Vildhussen utsattes för flera sabotage och arrangemangen måste mot slutet stå under ständig men kortvarig vakthållning.

Katastrofen var inte bara nära - den kom!

Vintern 1796 var snörik och kall och vårfloden häftigare än någon tidigare varit med om. Ragundasjön med sitt våldsamma utlopp i Gedungsen ökade en decimeter varje dygn och stora isblock flöt med strömmen. Vatten och is tornade upp sig mot Vildhussens söndertrasade sandås med de uppbyggda vattenrännorna och fördämningarna och åstadkom ett dån som överträffade Gedungsens. Detta skedde natten 6 juni, 1796. Vatten och is sprängde alla hinder och bröt omedelbart igenom sandåsen och Lokängarna och Vildhussens dammbyggnader. På 4 timmar tömdes den stora Ragundasjön och Indalsälven tog en ny 35 meter djup fåra vid sidan om Gedungsen eller Storforsen som den även gemenligen kallades. Forsen och fallen tystnade då för all framtid. Under samma timmar föddes nu Döda fallet som en ny verklighet.

Katastrofen var ett faktum och det kuriösa i sammanhanget var att i samma ögonblick som Gedungsen dog föddes Hammarforsen. Den nya älvfåran gick över en bergklack där kraftverket nu ligger och skapade det nya vattenfallet. Man kan se det som naturens nyckfullhet.

Hela samhället Hammarstrand och närliggande områden ligger numera på den forna Ragundasjöns botten. Ragunda gamla kyrka med sin ålderdomliga stenmur låg då så nära sjöstranden att det är ett Guds under att den inte rasade ner i ravinen som bildades ner till den nya älvfåran.

Gamla nertecknade hävder talar om att länsman och hans dräng var ute just den morgonen för att vittja sina nät efter den södra stranden där Hammarstrand nu ligger. Drängen rodde i förtvivlan men kom mera bakåt än framåt tills de upptäckte att vattnet var borta under båten och de fastnade på sjöbotten. Själva kunde de inte ta sig därifrån men fick hjälp av bönder som högg granris och kvistar och lade ut över bottenslammet så de kunde ta båten och sig själva över till fast mark.

Om hela händelseförloppet och det som hände både före och efter katastrofen har det skrivits en hel del. Bland annat har flera sagt att inga människor dött vid detta tillfälle, vilket med vårt sätt att tolka anser det som otroligt. Däremot berättas om Kvarn-Märta som förlorade både ko och ladugård.

Det berättas att Kvarn-Märta vaknade på morgonsidan av dånet som fått ett annat ljud. Hon klev ur sängen och såg att pottan flöt omkring på tre decimeter djupt vatten över golvet. Skräckslagen sprang hon ut och fick se när ladugården med den bundna kon åkte ut i vattenmassorna och följde med strömmen ut mot havet. Kvar blev hennes stuga på kanten på den nya älvfåran, men hon måste naturligtvis flytta därifrån.

Det var många miljoner kubikmeter lervälling och isflak som tog med sig allt i sin väg de många milen ut till havet och deltalandet som Indalsälven då bildade. Ingen kan fatta att inte någon människa då varit i vägen och fått offra sitt liv. Det fick däremot Vildhussen själv göra året efteråt. Han drunknade under en båtfärd i Indalsälven och blev begravd på Lidens gamla kyrkogård den 10 september 1797.

Även hans öde har omvitnats i en sägen. Det talas om att de laxbönder som förlorade sitt levebröd mär Storforsen tystnade ville ta ut sin hämnd. De tvingade honom i en båt utan åror och lät honom åka utför älvens forsar och fall och att han då skulle ha drunknat.

Även om detta inte är särskilt långsökt, så finns det i varje fall inte mig veterligt belagt i något tingsprotokoll.

Vad som däremot är belagt är att alla bönder och jordägare runt den torrlagda Ragundasjön blev tilldelade marklotter på den stora fria bottenytan i relation till tidigare strandrätt. Alldeles vid kanten av en sådan tilldelad marklott råkade jag födas 140 år senare som inflyttad "flykting".

Det tog lång tid innan bottenmarken blev så torrlagd att den kunde beträdas av människor och djur. Den tidsperioden måste ha sett ut mer som ett öde månlandskap än som en plats för människor att vistas på. Men bottenslammet var bördigt och örter och gräs etablerade sig och det blev betesmark och därefter slåttermark. Den marken ger fortfarande, om den inte är bebyggd, goda skördar till nya markägare.

Redan i början på 1930 talet då jag var 14 år fick jag mot försumbar betalning hjälpa en bonde att slå flera stora tegar med lie och hässja på stänger. På den tiden var bottentegarna fulla av hässjor och lador under skördesäsongen. Numera är det stordrift och maskindrift som gäller.

Före min tid fanns även en kort tid ett litet tegelbruk på den gamla sjöbottnen. Det fanns ett litet område där bottenleran var nästan kobolt blå och av en konsistens som passade för tegeltillverkning. Om tillverkningen upphörde på grund av att leran tagit slut eller av andra skäl vet jag inte, och jag har numera ingen att fråga.

Det är tio år sedan jag senast tog mig till mina gamla tassemarker och kunde då konstatera att naturen förändras och tillåts att förändras även då det gäller ett

världsarv. När jag på 1930 talet sprang omkring på Döda fallets hala klippor och guidade intresserade turister var även Döda fallet annorlunda än nu. Det var ursprungligare och öppet till hela sim längd och bredd. Man kunde gå där i timmar och läsa sagan om urtid och forntid. Klipporna och jättegrytorna var rena och fria från sly och skräp och man kunde ana forsen och fallens hela väldighet.

Nu har mer än halva den ursprungliga ytan fått växa igen träd och sly och Döda fallet har blivit mer turisttillvänt. Nu finns uppbyggda ramper över klipporna för rullstolsburna och trappor i svåra passager längs gångstråken. Med utsikt över fallområdet, det som finns kvar, har man byggt upp vårt lands största vridscen utomhus för teaterverksamhet.

Allt är gjort i vällovligt och gott syfte, men hur upplever man det ursprungliga och fantasiberikande?

© Göte Ingelman 2012.

Bildmakare: Bo Hansson